

Свого сина Василина.
 “Ой там твій син на Ордані
 Святит воду іс попами,
 Іс попами, іс дяками,
 Іс кропилом, з усим миром”.

Як чашечка у миду,
 А барвінок у саду;
 Як чашичка в миду потопає,
 А барвінок в саду процвітає.
 Добрий вечир!

Паралелі див. у Грінченка, III, № 52, А і В.

7^{1*}

Щедрик-бедрик! Дайте вареник,
 Грудочку кашки, кілце ковбаски.

8*

Ой на річці на Синиці
 Продав батько дві тилиці.
 Батько скаче, мати плаче,
 А жид бички чибираче.

¹ Ця та наступна шедрівка відносяться до комічних і пародированих.

9*

Щедрик-бедрик! Дай вареник,
 Грудочку кашки, кілце ковбаски.
 Як не вини[е]си[е]ш ковбасу,
 То я тобі хату розни[е]су.

10

Щедрик-бедрик, шедрівниця!
 Добра з медом паляниця,
 А сухая ни[е]такая,
 А з маслечком ше луччая.

“Кончивши шедрувати, кажуть: “Добриви[е]чир”, а хатні їм одказують: “Здорови будьте! А стілько (=скільки) вас там?” “Пять, чи десять”, – одказують. От вони їм по шматку хліба, а як є оладки або вареники, то виносять їм по варенику, і такі, як у которі хати нема таких дітей, щоб послати шедрувати, то для їх дуже не вигідно, бо його та ши[е]дрівка підтикає добре, та ше як бідного; а которий має собі шедрівників, то вони йому нанесуть шматків із мішок, то вони мають собі їсти на днів десять або й білше”.

Київ

Надія Пазяк

НАРОДОЗНАВЧІ НАРИСИ ПРО РІЗДВО МАТВІЯ НОМИСА (СИМОНОВА)

Минуло 175 літ від дня народження великого сина України – Матвія Симонова (Номиса) – видатного українського культурного діяча, фольклориста, етнографа, письменника, незабутнього видавця “Українських приказок, прислів’їв і такого іншого” (СПб, 1864) – славетної збірки українських паремій. Матвію Симонову судилося бути свідком і учасником трьох хвиль національного відродження в Україні, бути у молоді роки товаришем і однодумцем кирило-мефодіївців, у кінці 50-х років XIX століття входити до Петербурзької громади, очолювати разом з Пантелеймоном Кулішем, Данилом Каменецьким та Василем Білозерським роботу друкарні Пантелеймона Куліша – животворного джерела, яке ширило рідне слово по всій Україні. І в останні роки свого життя Матвію Симонову вдалося своїми творами (дбайливо виданими 1900 року редакцією “Кіевской старины”) прилучитися до хвилі національного відродження початку нового, XX століття. Його творчість продовжили в українській літературі дочка – Надія Матвіївна Симонова (Кибальчич, псевдонім Наталка-Полтавка) та онука – Надія Костянтинівна Кибальчич, одна з найкращих українських поетес початку сторіччя.

Матвій Симонів* народився 17 (29) листопада 1923 року у селі Зарозі біля містечка Оржиці на Лубенщині. З раннього дитинства його чарували простори рідного краю – степ, озера, гайки, рідна ріка Оржиця, – “з одного боку розкішний степ, а з другого – пишні по косогору стінки” (себто гайки, містечка, що поросли лісом), “а за стінками очерет, болота невилазні, нетрі”,¹ а ще любіше було йому в рідному селі, де кожна людина була любою і рідною, а кожна хата приймала хлопчика, як своя (“довірливість моя до всіх (поки хто не звіриться – о, тоді я справжній українець!), наївність, веселість, любов до всяких забав дитячих привертала до мене серце тих, хто був коло мене”, – писав автор. – “Таке ж воно втішне, оцей хлопечь!”²). Однак доля змалечку була непривітна до дитини: спочатку Заріг навідала віспа (“така страшна віспа напала, що один час подумали, що я вмер, нарядили на смерть і на стіл поклали”), а другою великою трагедією для дитини стала втрата лівого ока (“а потім і око мені вибили – двох місяців ще не було мені від народження...”). Сільські жінки жалували і пестили нещасливого хлопчика, і саме завдяки їм “та світлість раннього дитинства” письменника пролилася на всі його твори.

У 1832–1835 роках Матвій Симонів навчався у Лубенському повітовому училищі, у 1835–1840 кінчав Переяславську духовну школу, а у 1840–1844 роках скінчив Полтавську гімназію. Йому, дитині із степів, було важко і гірко навчатися серед чужих, непривітних людей, у тогочасній школі з її хабарництвом і нещастям. Усе те він описав у своєму чудовому творі “Уривки з автобіографії Василя Петровича Білокопитенка” (“Отрывки из автобиографии Василия Петровича Белокопытенка” (1858, 1861): “Так, тяжко вступати у храм знання такими дверями, якими я вступив і якими тисячі подібних до мене, може, вступали..! Тяжко навіть згадати про се! ..Гірке минуле, пригладжене у своїх недоречностях часом і облите милим світлом далекого і щасливого дитинства приємно згадується мені завжди, навіть приємно було мені споминати про перше моє прощання з матір’ю, а тут і пригадувати тяжко! .. Рана, нанесена серцю в дитинстві, ще не встигла зовсім закритися, хоч з того часу багато-багато витекло вже води з наших рік і річок у Чорне море!” По-дитячому жорстокі міські діти всіляко насміхалися і знущалися з сільської дитини (“Голови і голови рядами... всі дивляться, усміхаються, насмішливо перешепчуються... “Село, село!” Я розгубився і, сам не знаючи, що роблю, – до задніх лавок, щоб не чути на собі непривітних поглядів... “Куди, село!!” – хтось з середини... Як заєць, що налетів на постріл, одсахнувся я назад, а весь клас: “Ха, ха, ха!!!”

Жорстока наука в училищі по-своєму залишила слід у душі хлопчика: ще дужче полюбив він усе те, від чого його відірвала доля – свою батьківщину, своїх рідних, усе те, що вони поклали йому в душу. Рідні образи приходили до нього в снах, він летів “над лісами і глибокими ярами” у

* Справжня назва роду – Симони. Рід походив з містечка Оржиці на Лубенщині. “Першорідною батьківщиною предків моїх, – писав Матвій Номис у передмові до своїх “Оповідань...” (“Рассказы М. Т. Симонова (Номиса). – К., 1900), – Симони, Симін, Симінко, – було містечко Оржиця. Як видно з паперів, були вони люди поважні (...). Був, наприклад, один із Симонів оржицьким отаманом на початку XVIII століття, а се у тутешньому колесі була неабияка шпича. Про заможність їх можна судити з того, що, коли оржичане поклали збільшити свій вигін добровільним пожертвуванням землі, то всі дали по одному дню, а хто і по півдня, а один із Симонів дав два дні. А що Симони були народ завзятий – то це прізвисько збереглося за ними до останнього часу”. У кінці XVIII століття частина Симонів переселилася з Оржиці у вільний степ, там, де ріка Оржиця робить ріг. Так утворився любий серцю автора рідний його хутір Заріг, який з часом став селом. І на час народження Номиса куток Симонівщина був одним з найбільших у селі. Дід Номиса, щоб легше було дітям “вийти в люди” змінив родинне прізвище на “Симонов”, а далі, як пише з іронією автор, так і залишилось – “пішла писати губернія!”. Самому письменникові, очевидно, боліла зміна родового прізвища, і він при виданні “Українських приказок, прислів’їв і такого іншого” повернувся до давнього родового найменування, заховавши його під анаграмою “Номис”.

*Вертеп.
Мал. І. Грищука, 1996.*

рідний дім. Тому і у Київському університеті, де Матвій Симонів навчався у 1844–1848 роках, він шукав серед товаришів тих, хто був близький йому по духу.

Ніде у спогадах і в художніх творах (зі зрозумілих причин) Матвій Симонів не згадував про своє знайомство ще у студентські роки з тими, хто проходив у справі Кирило-Мефодіївського братства. А однак мусило воно бути: Матвія Симонова першого зі своїх друзів одвідав Опанас Маркович, коли повертався у 1851 році в Україну із заслання. Багато літ співпрацював Номис з Пантелеймоном Кулішем, а після його смерті написав хвилюючий некролог, сповнений глибокої любові до померлого. До родини Матвія Симонова тягнувся і Тарас Шевченко, повернувшись із заслання (про те

маємо чудові спогади Надії Симонової (Кибальчич). Сердечні і щирі стосунки були у Номиса і з Василем Білозерським.

З 1848 року Матвій Симонів учителював у Ніжинській гімназії (там його і провідав 1851 року Опанас Маркович), потім – у Немирівській. З 1855 року працював у контрольній палаті Петербурга. Часи мінялися. Зі смертю царя Миколи I стала воскресати надія на відродження України. Здавалося, що страшна пора реакції, арештів і заслань уже скінчилась. Матвій Симонів стає одним із чільних членів Петербурзької громади, завжди очолюючи у починаннях Пантелеймона Куліша чи не найтяжчу сторону справи – фінансову. Саме завдяки творчій співпраці Пантелеймона Куліша, Василя Білозерського, Данила Каменецького та Матвія Номиса (а крім того, що багатьох і багатьох їхніх добровільних помічників) так довго змогла протриматися і сама друкарня Пантелеймона Куліша – джерело світла на всю Україну. У цей же час і з'являється більшість гарних белетристичних творів Матвія Симонова, написаних так яскраво і жваво, з таким знанням народного життя і побуту, що автор відразу здобуває серед сучасників звання найкращого знавця народних звичаїв на ціле Лівобережжя*.

Безпосередньою причиною, яка сприяла написанню творів, стала ще одна біда на життєвому шляху письменника – хвороба 1857 року його єдиного здорового ока. Все те було на чужині, у Петербурзі, хвороба загрожувала повною сліпотою, і Матвію Симонову нестерпно захотілося ще раз побачити, хоча б в уяві, незабутні краєвиди своєї вітчизни і рідні лиця та постаті своїх найдорожчих земляків. “Нудьга! Я і надумав олівцем записувати потрошку різне, що пригадувалось...” – писав автор у передмові до “Оповідань...” До Великодня 1858 року вже були написані перші розділи “Уривків із автобіографії Василя Петровича Білокопитенка”. Коли ж вони були ще й надруковані, нічого вже не могло зупинити автора від перенесення у світ дорогих йому образів, – він писав “уже запоем”.

Художні твори Матвія Номиса не можна сплутати з жодними іншими, так на кожному епізоді висвічується у них світла і ласкава душа їхнього ав-

* Слова Олександра Лазаревського.

тора. Час дії в оповіданнях – дитинство письменника, оповите серпанком незабутніх дитячих вражень. Місце – рідна його серцю Лубенщина, а герої – ті горді, хазяйновиті, ощадливі, чепурні козацькі нащадки – “старосвітські люде”, у яких за кожним порухом і поглядом ще чується подих волі, незалежності і глибокого розуміння своєї належності до вільного українського народу. Це – вільні люди, з глибоким чуттям власної гідності і готовністю захищати її перед будь-якими зазіханнями. У їхніх постатях ще гомонить козацька вольниця і чується подих Хмельниччини. Однак і їх поволі все стискає і стискає безжальна рука нової реальності, насадженої царською адміністрацією з її поборами, злодійством, грабівками, знущанням над людьми. Вільний світ старосвітських людей поволі, немов у фантастичній казці, все поринає і поринає у небуття, – відходять з цього світу всі ті, кого любив автор, – батько і мати, дід Мина і баба Миниха, тітка Настя, а їм на зміну не приходять ніхто. Залишається пустка. Десь у Грузії служить син тітки Насті і не приїде до матері, аби та побачила його перед смертю. На чужину подався “у люди” і сам автор – Василько (Матвійко), він уже чужий у власному домі. Тому і кінчаються оповідання похороном, далі вже нічого немає, – чужі люди посядуть старосвітські садиби. І самі герої (а особливо героїні) Номиса вже відчувають, що їм немає місця у тому новому холодному світі, і діти їхні по чужих сторонах уже набралися чужих прикмет і не вернуться додому (“не раз до сина писала: “Прилинь, моя дитино, хоть подивлюсь! ...хоть в остатній раз! хоть очі мені закрий!” – “Рад би, – каже, – прилинути, та крилець не маю!”).

Крім суто художніх творів – “оповідань”, за визначенням самого автора (“Уривки з автобіографії Василя Петровича Білокопитенка”) (“Отрывки из автобиографии Василя Петровича Бѣлокопытенка” (1858, 1861); “Дід Мина і баба Миниха” (1860), “Тітка Настя” (1861)), Матвію Номисові ще належать напіветнографічна розвідка – напівбелетристичний твір – “оповідання” “Різдвяні святки” та етнографічна розвідка “Крашанки в старовину” (“Крашанки в старину” (1898)), а також написана за народними легендами та переказами “Оповідь про поїздку запорожців в Петербург” (“Разсказъ о поѣздкѣ запорожцевъ въ Петербургъ” (1863)). Ще два твори Матвій Симонів присвятив своїм вірним товаришам й однодумцям, тим, з ким його зводило життя у справі служіння рідній культурі – Пантелеймонові Кулішеві (“П. А. Кулишь” (1897)) та Опанасові Марковичеві (“Декілька слів до спогадів про О. В. Марковича”) (“Несколько словъ къ воспоминаніямъ обь А. В. Марковиче» (1893)).

“Різдвяні святки” Матвія Номиса з’явилися в часописі “Основа” у 1861 році (№ 3, 5, 6 за 1861). Вони написані у формі листів до невідомого читача й охоплюють весь цикл різдвяних свят на Лубенщині, то побачений очима дитини і розцвічений чудовою дитячою уявою, то виміреним поглядом статечного господаря, який уміє підрахувати кожен копійку у своєму хазяйстві. Як і в інших оповіданнях Номиса, весь світ тут сповнений глибокої внутрішньої гармонії. Якийсь відблиск миру і спокою лежить на всіх тих постатях, які охоплює зором автор. Все тут ясне, тихе і спокійне, як то і буває в українських оселях на Різдво, немов осяяне внутрішнім сонцем. Кожна дрібничка, мов світильником, освічена авторською любов’ю, враз набуває неабиякої, незвичайної ваги. У кожному епізоді висвітлюються, немов з напівмороку забуття, ширі, люблячі постаті тих, кого автор ще маленьким хлопчиком Матвійком любив у дитинстві, – батько, мати (“не впізнати її, така у ній переміна! На вічно блідих щоках – легкий рум’янець, у вічно сумному погляді – щастя”), куховарка Оришка, “сивоволоса” баба Миниха, “сивовусий і твердий, як загартована сталь” старий дід Мина, сестричка Галя, наймит Петро, наймичка Федорка, Васька-килимниця і ще багато інших постатей і лиць усіх тих, кого так вира-

зно зуміла ввібрати у себе пам'ять дитини. Сам читач мимоволі стає співучасником великих різдвяних таємниць, “якихось таємничих образів” із напівтемряви, де ніби чуються голоси давно померлих душ (“декілька разів спинявся я, роздумуючи, і озирався назад, ніби там, у пекарні, я щось забув, або чогось не розгледів, або чогось не розчув...”).

У 1862 році з фальшивого (влаштованого поліцією) підпалу у Петербурзі³ розпочалася страшна хвиля репресій, у тому числі і на все українське. На початку 1863 року був заарештований і опечатаний весь архів “Основи” на квартирі у Василя Білозерського⁴. Було зрозуміло, що і друкарня Куліша не втримається перед хвилею репресій: того ж року власник і керівник всієї справи, Пантелеймон Куліш, “мусив ... продати свою печатню” “у лихі руки”⁵. Ім'я Куліша за умовою “зосталось на печатні”, однак після валуєвського указу доля українських видань у Петербурзі вже була приречена. Чи не останнім могутнім сплеском українського духу стало видання збірки “Українські приказки, прислів'я и таке инше. Збірники О. В. Марковича и других. Спорудив М. Номис», величезного зібрання народної мудрості (15 000 одиниць, вибраних з-понад 50 000 зібраного матеріалу, – таку кількість паремій передав Номису лише Опанас Маркович, а крім нього, були ще десятки і десятки добровільних – відомих і менш відомих помічників, – усіх їх Номис перелічив у передмові до прислів'їв. Увійшли туди і записи невідомих збирачів (“несвідомі збірнички”), і середньовічні зібрання київських студентів, переписувані аж до ХІХ ст., і паремії з літературних пам'яток).

Матвій Симонів залишив Петербург, далі працював у контрольних палатах Пскова, Катеринослава, Житомира, а з часом повернувся у рідні краї. З 1873 року був директором Лубенської гімназії, з 1877 року – головою Лубенського земства, мировим суддею та головою з'їзду мирових суддів. Помер 26 грудня 1900 року (8 січня 1901 року) в Лубнах. Перед смертю письменник заповів усі свої заощадження Полтавському губернському земству з тим, щоб на проценти з капіталу утримувати лікаря у своєму рідному Зарозі. Так і сталося: лікарня, закладена на ці кошти, протривала у селі аж до другої світової війни.⁶

“Оповідання” Матвія Симонова (Номиса) – це перлини української белетристики 60-х років ХІХ століття. Можливо, колись буде змога перевидати їх усіх разом, як це зробила у свій час редакція “Київской старины». А поки що пропонуємо увазі читачів його чудову розвідку-оповідання “Різдвяні святки” (початок, продовження друкуватимемо у різдвяних номерах наступних років). Твір подаємо в перекладі: в оригіналі він написаний (з цензурних міркувань) російською мовою із вкрапленням українських слів, виразів, цілих речень (у даній публікації виділені курсивом – Н. П.). У свій час “Оповідання” були високо оцінені сучасниками Номиса та його наступниками. “Він такий знавець народно-побутового життя своєї батьківщини, сповнений такої любові до неї, – писав про Симонова Володимир Науменко, – що все написане ним, головним чином на сторінках “Основи”, живо відтворює картини недавнього минулого нашої України”⁷. Справді, Матвій Номис залишився для нащадків співцем неповторного світу старосвітської України, оповитого серпанком дитячої уяви, – такого чудового і, водночас, такого беззахисного перед лютими бурями. “Ох, дитинство моє, уже ж ти не вернешся! – писав автор, закінчуючи “Різдвяні святки”. – Тому, хто пише сі рядки, згадується дитинство його, коли і він ще був малим-премалим пахолям! ..(...) Згадується, як одні за другими колядники: дівчата, парубки, жонаті... просять благословення...благословлять – колядують...Згадується, як дівчата (а я ж під крильцем у матінки, кохана дитина) приспівували мені: “Ой рано кури запіли, Святий вечір! А ще раніше пан Матвійко встав” (а я ховався під рукав до матінки...) “Пан Матвійко встав, коня осідлав, Коня осідлав, в поле

виїжджав...” Та над усе пам’ятнійше мені, як двоє братів Льодовенків, – які ж бо колядники були! .. високі, довговусі, суворі лиця! .. Ні, не згадать мені тих колядок! Про якихось орлів співали, десь-то і кудись-то вони летіли... ніби...ніби ось тепер осінь нудна та холодна... а звідти, з якоїсь імистої далечини вітер шматками доносить щось таке, що боляче, боляче змушує щеміти серце...ніби “Вилітали орли З-за крутої гори, Вилітали, буркутали, Розкоші шукали...”. “Верніться, – кажуть, – літа мої!” – “Ні, – відповідають, – не вернемось, не вернемось!..”

Лубенці свято шанують пам’ять свого земляка. П’ять літ тому, до 170-річчя від дня народження Матвія Номиса, лубенським осередком Республіканської Асоціації українознавців була організована поважна наукова конференція, яка згуртувала всі наукові і культурні сили краю. Між іншим, у програмних матеріалах конференції було вироблено постанову про якнайширше сприяння виданню творчої спадщини Номиса, про заходи щодо увічнення його пам’яті на місці колишнього старого лубенського цвинтаря, знищеного у 30-і роки (там, коло батька, була похована і його дочка Надія), про заходи щодо збереження старого цвинтаря у Зарозі, де знайшли вічний спочинок дочки Матвія Симонова Леся і Галя, про всебічну допомогу Зарізькому історико-краєзнавчому сільському музеєві, де окрема експозиція присвячена великому синові Лубенщини. Серед інших поважних доповідей, виголошених на конференції, була і доповідь про художні твори Номиса видатного дослідника Слобожанщини, професора Павла Охріменка, що його невіджалувану втрату ще довго буде переживати українська фольклористика. Професор гаряче наголошував на перевиданні художніх творів Номиса, де “етнограф...доповнив художника”. Увічнення пам’яті Матвія Симонова було справою життя визначного дослідника Оржиччини і Лубенщини.

Дійсно, про значення творчості Матвія Симонова (Номиса) для української культури можна було б сказати його ж словами, зверненими до Пантелеймона Куліша: “Якби не було тебе тоді (...) на світі, в епоху світанку нашої літератури, далеко б у ній було не те, – о, дуже і дуже далеко!”⁸. З кожним роком зростає значення спадщини великого сина України для його земляків. Будемо сподіватися, що вже в найближчі роки українські народознавці розширять і поглиблять вивчення й осмислення його творчості та життєвого шляху.

м. Київ

¹ Рассказы М. Т. Симонова (Номиса). – К., изд. Киевской старины. – 1900. – С. IV.

² Там же. Всі наступні цитати з художніх творів Матвія Номиса подаємо за цим виданням.

³ Брандис Е. П. Марко Вовчок. – М., 1968. – С. 198.

⁴ Бернштейн М. Д. Журнал “Основа” і український літературний процес кінця 50–60-х років XIX ст. – К., 1959. – С. 198.

⁵ Куліш П. Твори в 2-х томах. Т. I. – К., 1994. – С. 258.

⁶ Лісничий К. Л. На батьківщині М. Номиса // НТЕ. – 1988. – № 5. – С. 93–94.

⁷ Рассказы М. Т. Симонова... – С. I.

⁸ Симонов М. Т. П. А. Кулиш // Киев. старина. – 1897. – № 3. – С. 350.

РІЗДВЯНИЙ ВЕЧІР

Різдвяний вечір. Сніг притряс дорогу,
Мов білий килим перед ноги кинув
Тим, що ідуть молитись в церкву Богу.
Пішли. Останній гомін кроків згинув
І розпилювся у святочній тиші,
Що із небес злітає на долину.
Мороз на вікнах срібне квіття пише,

Смерк сірі тіні метає по хаті,
В куті живицею ялинка дише.
Часом горобчик сяде на загаті,
Часом дідух при дверях ворухнеться,
Як духи, мрії літають крилаті, –
А серце згадує і сумно б’ється.

Богдан Ленкий